

"Қостанай облысы әкімдігі мәдениет басқармасының "Облыстық көркемөнерпаздардың халық шығармашылығы орталығы" КМҚК

"МӘНГІЛІК ЕЛДІҢ МҰРАСЫ"

жыр-термелер жинағы

Құрастырушы: Абзал АЛПЫС

Қостанай, 2016

АЛҒЫСӨЗ

Бұл жыр-термелер жинағы ел Тәуелсіздігінің 25 жылдығына, Ұлт-азаттық көтерілісінің 100 жылдығына және Қостанай облысының 80 жылдығына орай жарық көріп отыр. Тобыл-Торғай атырабында осынау өнердің құлашын кең серметкен тұлғалар аз емес. Нұрхан Ахметбеков, Сәт Есенбаев, Нұржан Наушабаев, Күдері Жолдыбайұлы, Омар Шипин сынды небір жыршы-термеші һәм дегдар тұлғалардан кейінгі ұрпаққа көл-көсір рухани қазына қалды. «Ат аунаған жерде түк қалады» демекші, бұл өңірдің асылдар сынығынан кенде емес екені, ұрпақ сабақтастығының әлі өркен жайып жатқандығы дау тудырмайды. Бұған ұдайы көз жеткізіп жүрміз. Тек, қазіргі буын арасында ата-бабадан қалған өнердің алымсыздығы жасырын емес. Термешілікке қойылатын назардың немқұрайлылығы, насихаттың мардымсыздығы ілкіден жеткен асыл мұраны аласа етіп көрсетіп келеді. Сондықтан, баба өнерін барынша өз деңгейіне көтеру, жампоздардың жыр-термелерін жаңғырту, жаттату, жаңа есімдерді анықтап, қолпаш көрсету маңдайалды мақсатымызға айналса, кәне!

**Серікбай Оспанов,
ақын, филология ғылымдарының докторы**

Ел Тәуелсіздігіне 25 ЖЫЛ

1916

Ұлт азаттық көтерілісіне

100 ЖЫЛ

ҚАЗАҚСТАН

Қостанай облысына

8

ЖЫЛ
ЛЕТ

Қостанайскөй облысы

Уақ Жұмабай Шалабайұлы (1838-1922)

Уақ Жұмабайдың Нұрғалимен айтысы

Уақ Жұмабай 71 жасқа келіп, қартайған шағында Жағалбайлы еліне бір асқа барады. Сол аста Жағалбайлы елі Нұрғали атты жас ақынын Жұмабайға айдап салады. Нұрғали айтысты Жұмабайдың перзентсіздігін, кәрілігін бетіне басып, тиісе бастайды:

Мен өзім осы күнде жас ақынмын,
Мен өзім жас та болсам бас ақынмын.
Егер де домбыра ұстап, денем қызса,
Қарт ақын Жүкеңдерді басатынмын.

Жүмеке, айтысарлық шамаң бар ма?
Мен жүйрік – жеткізбейтін шабандарға.
Өз басың тіресуге жарамасаң,
Тең келер таралғыға балаң бар ма?

Сонда Жұмабай тұрып:

Қанатын қаға алмаса сұңқар дарын,
Менің де өлең-жырдан бұлтарғаным.
Ағайын бала мінер көк тайыңды,
Бәйгеге білмей қостың тұлпар барын.

Шаманды, көлеміңді байқа, балам,
Жөн болар шалабыңды шайқамаған.
Өлеңші ата келіп бата берген.
Бір қонып кеткенің жөн қайта маған.
Кеудемде дауылды өлең ұясы бар,
Сендейлер шыға алмайтын қиясы – жар.
Төбемде қаз бауыр бұлт әлі де тұр,
Шамдансам жыр нөсерін құя салар.

Өлеңнің ордасы емес қосын алып,
Жүрсің бе сайтан ертіп досың қалып.

Шегіртке айғырындай шедірейтіп,
Қай мықты ертіп жүрген қасына алып.

Бүгін мен көрсетейін көресінді,
Шығарып жұрт алдына өлесінді.
Кімсің сен, қайдан шықтың, қай ақынсың?
Өлеңге билік айтар төре-сынды.

Жеңіп ал Әбішімді немеремді,
Ахмет жыр күмбезін теңер енді.
Қиратып қабырғанды өлеңменен,
Аударар шаңырағың, керегенді,-

**деп бір қайырып алып, Нұрғали тосылып, үндемегеннен кейін әрі
қарай төкпелете жөнеледі:**

Сөз сөйледім жасымнан,
Кетпей жүр қайғы басымнан.
Кәміл пірім, қайдасың?
17 жаста қосылған.
Қарсыласпай қалам ба,
Бар екен дұшпан басынған.
Түйін қабак тас түлек
Қалыңнан қасқыр іледі.
Түрікпеннің наркесекен
Бауырдай тасты тіледі.
Оза шауып, бәйгі алдым,
Бұл қай жақта жүр еді,
Нұрғали атты жас бала
Сөз мәнісін білмеді.
71-дегі кәрі шал,
Маған да не деп күлгені?

Атан түйең бар болса,
Жүгіңді артпа есекке.
Тоқсан қарға ұшады,
Бір тастаған кесекке.
Өзімнен соңғы ақын деп,

Қосушы едім есепке.
Көзім тірі тұрғанда,
Бұл сөзіңді көрсетпе.
Топқа айтарлық сөзің жоқ,
Жастығыңды пеш етпе.
Тоқта, бала, көзіңді аш,
Жігіттікке болмас мас.
Байлық-жарлылық білдірмес,
Бұтқа біткен екі тас.
Аз бен көпті байқатпас,
Жиырма бесте қызба жас.
Дәу қарағай құласа,
Баялышпен тең болмас.
Ақсұңқардың баласы
Құладың құсқа жем болмас.
Қудың өті болмаса,
Қарғаның өті ем болмас.
Қартаймақ түгіл өлсем де,
Молам сенен кем болмас!

Уақ Жұмабайдың Нұржан Наушабаевпен айтысы

Нұржан:

Мен тек айыл жүйрікпін,
Алты бассам таусылар.
Алты айшылық өктемім,
Ит өлген жерге айдай бер.
Жалғар жалқау көк перім,
Мағырып пен Машырықтың,
Арасына жеткенше
Сыр беремін деп пе едім?!
Арғын-қыпшақ жиылса,
Мен тұрғанда сөйлейтін,
Бар ма, қазақ, жоқ теңім?
Домбырасын қолтықтап,
Қутындаған шалың кім,
Түрінбей келген шекпенін?!

Жұмабай:

Сөз сөйледім жасымнан,
Кетпей жүр қайғы басымнан.
Кәміл пірім, қайдасың?
17 жаста қосылған.

Тым озатын қол қысқа,
Ақын болсаң жаз нұсқа.
Түркістан, Сібір, Орынбор,
Дабылым кетті алысқа.
Құланиек күн шықпай
Тоймаушы едім шабысқа.
Сыр бермеге жоқ едім,
Сілтеуші едім алысқа.
Асыл ердің белгісі –
Жанын қияр намысқа,
Жамандықтың белгісі –
Өзін-өзі мақтаған,
Мақтаншақ жұртқа жақпаған.

Осы айтқаным анық па?!
Алып қашпа екенсің,
Көбік ауыз қарыспа.
Зорыққанын білмейтін,
Құр құмарсың жарысқа.
Айт дегенге арс етіп,
Етегіме жабыспа!
Сен бір сайтан көбелек,
От алып түскен қамысқа.
Құтырған төбет секілді,
Әл жетпеспен алыспа!
Менің атым – Жұмабай,
Меніменен қағыспа!
Меніменен қағыссаң,
Ісің кетер шалысқа.
Жер тағысы сен болсаң,
Көк тағысы мен едім,
Тырнағыңды салыспа!

Ойнашы шырақ теңіңмен,
Ұшпайсың көкке көңліңмен.
Майдандасып, кектескен,
Дұшпаның емен сенің мен.
Орынсыз жерге ұрынбай,
Сөйлесеңші жөніңмен.
Сөйлемесең жөніңмен,
Мұзға түскен қаңбақтай,
Ұшырармын деміммен.
Сүйегің майда күл болар,
Бір сипасам жеңіммен.

Адамның жақсы асылы,
Кірсіз таза нәсілі.
Орынсыз ғайып соқтықпас,
Ақылының басымы.
Көрінгенге шабысар,
Ақылсыздың кәсібі.
Халыққа мәлім емес пе,

Кімнен кімнің басымы.
Біреу жарлы, біреу бай,
Біреу ауру, біреу сау,
Мен бе істеген осыны?!
Біреу тақта, біреу құл,
Біреу жетім, біреу тұл.
Адамзаттың асылы,
Жоқтан бар боп тумай ма?!
Қартаймай ма, тозбай ма?!
Өлмей-жітпей, өзгермей,
Соқтыменен жүретін,
Шайтанның ба едің нәсілі.
Жас қартайып, тозбай ма,
Жарлы байып, оңбай ма,
Батырға бір оқ кез келсе,
Бәйшешектей солмай ма?!
Бақыт деген бір қаңбақ,
Бақыты жерге қонбйа ма?!
Бақыты кетсе желменен,
Бетіне кетіп қалмай ма?

Нұржан өлеңді жазып шығарады екен, Жұмабай ақынның сөзінен кейін қағаз-қаламын қолына ала берген Нұржанға Жұмабай:

Ай, Нұржан, Нұржан, сөйлегін,
Домбыранды қолға алып.
Әкетейін деп пе едің,
Ашуың келіп, долданып,
Бастырайын деп пе едің,
Үкіміңді қолданып.
Аттыға жаяу ергендей,
Қағазыңды шимайлап,
Не айтпақ едің зорланып?
Күркірейін аспаннан,
Жауатын бұлттай торланып,
Ақын болсаң сөзге ұста,
Ғибрат, үлгі, жаз нұсқа,
Қиялдан терең ойланып.

Айтыспақ болсаң менімен,
Домбыранды ал толғанып.
Жарасады айтысқан,
Әнге басып ыңыранып.
Саған тиген жан бар ма,
Отырсың неге бұлданып?

Ақын болсаң қайтейін,
Айтысып ақын жеңген жоқ.
Батыр болсаң қайтейін,
Көмек сұрай келгем жоқ.
Молда болсаң қайтейін,
Жансыз дала жапанда,
Иман таппай өлгем жоқ.
Бай болсаң, Нұржан, қайтейін,
Қайырыңды көргем жоқ.
Би болсаң, Нұржан, қайтейін,
Құны кетіп атамның
Еңбегі кетіп баламның,
Жалалы болып немесе
Билігіңе көнгем жоқ.
Кедей болсаң қайтейін,
Құба шекпен үстімде,
Қара шолақ астымда,
Жан қалтамда бір сом жоқ,
Өзімде жарып жүргем жоқ,-

деп төгіле жөнелгенде, Нұржан тоқтатып:

Еңкейіп еңбек етіп еккенімді,
Пісіріп өзім ордым сепкенімді.
Әлеумет, айып етіп аңыз қылма,
Кішілік үлкен шалға еткенімді.
Дарияның тасқыныда кете бардым,
Нұржаның қанжығаға бөктерілді.
Аталы сөзге тұрмай ақымақтарша,

Ағаменен болмайын жеккөрінді.
Торқалы көгаланы көлденең тартып,
Үстіне жауып мына шекпенімді.
Құдайым сөз байлығын берген екен,
Жүкеңнің қасиеті көп көрінді.
Көріп ем мұнан бұрын көп ақынды,
Бәрі де қойып еді бет беруді.
Қамалып, қашқанменен құтылмастай,
Бөгеді бөгет салып өткелімді.

Жүмеке, сырттан сізге қанық едім,
Келгеннен кескініңнен танып едім.
Шамырқанбай шарбысын көрсетпес деп,
Азырақ шаужайыңнан қағып едім.

Сыртыңнан екпініңді білуші едім,
Құдай-ау, бір кез қыл деп тілеуші едім.
Болғанда сіз – дария, біз – шұқанақ,
Құмар боп ғазеліңе жүруші едім.

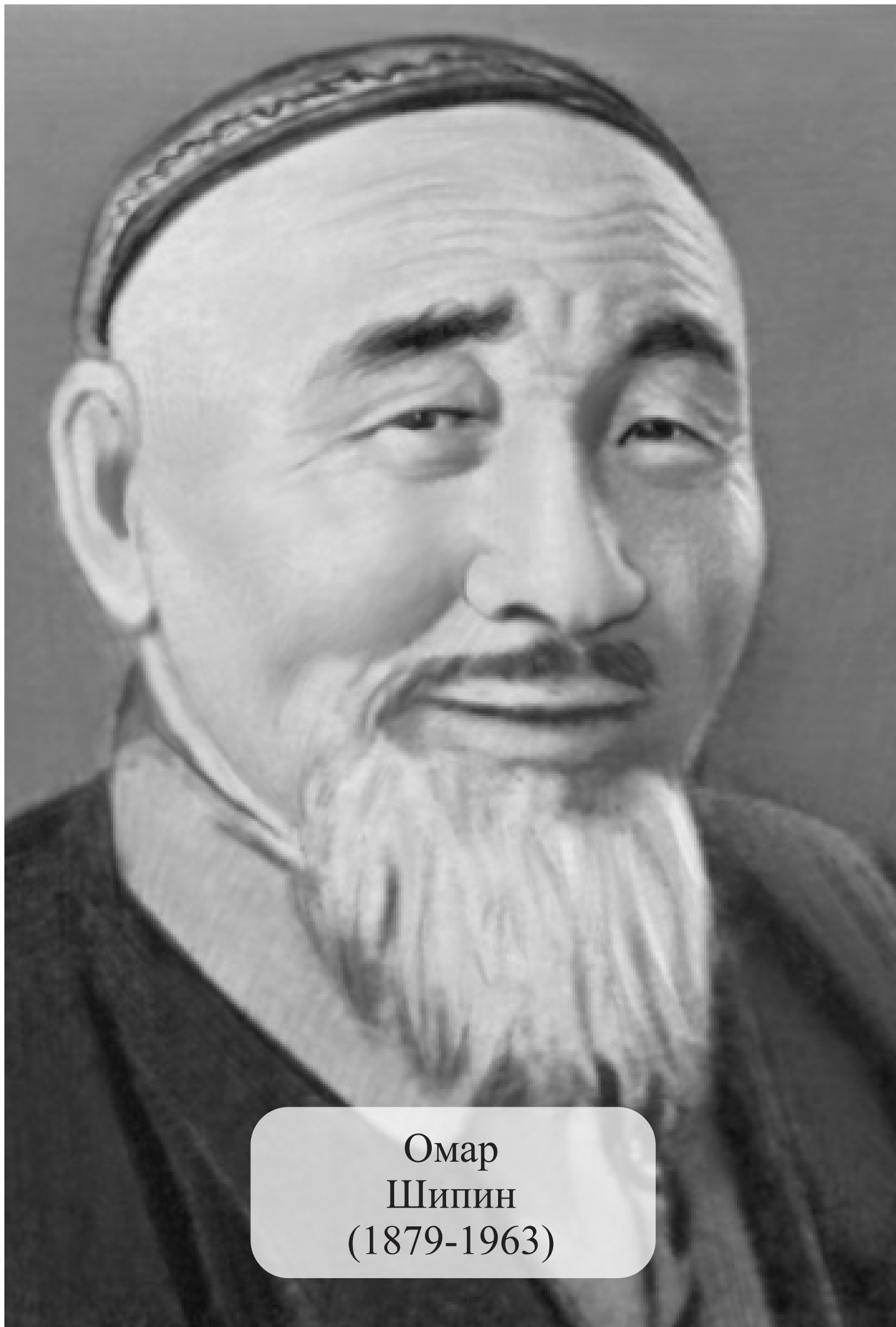
Жүмеке, айыбымды ұрдың бетке,
Ғибрат, мұныңды інің қабыл етті.
Әурелеп босқа мені сөйлеттің деп,
Жүмеке, өтінемін айып етпе!-

деп сөзге тоқтап, жеңілгенін мойындап, шапан жауып, астындағы атын мінгізеді. Жұмабай ақын да Нұржанның атына қанық екен, оның бала кезінен бастап, елге еткен еңбегін тізбелей келіп:

...Сағынған ағаң мен болсам,
Аңсаған інім сен болсаң,
Шу дегенше тұсалып,
Бұл не сөз деп ойладым,
Нұржанжан несін сынайсың
Қамыт соғып қажыған,
Кәрі тарлан жорғаның?
Шекпеніңді шек тұтып,
Нұржанның берген сыйы деп,

Әр жерге айта жүрейін,
Қоржыныма жайлаған
Көгалаңды өзің мін.
Атыңды сыйлап, Нұржаным,
Аруағыңа байладым.
Ұлы шаң көрмей, терлемен,
Асқар тау көрмей, өрлемен,
Сені көріп есіме
Түсіп кетті, Нұржаным,
Қайдағы мен жайдағым!-

деп батасын беріп, атын өзіне қайырыпты.

Омар
Шипин
(1879-1963)

Омар Шипин Татыр соғысы

Торғайға қарап аттанған
Ткаченко жауыздың
Естіді сарбаз хабарын.
Өткізбеуге Торғайға
Қарауылшы жіберді
Қимаққа жаудың қадамын.
Аттарын ерттеп даярлап,
Қостарын кейін қалдырып,
Қоржынға салып тамағын,
Мыңбасы мен сарғаскер,
Жүзбасылар түзетті
Соғыстың қару-жарағын.
Мылтықтарын оқтатып,
Қылыштарын қайрасып,
Найзаның сүртіп таттарын,
Беліне байлап қанжарын,
Туларын алып қолына,
Тұман қылды тозаңы
Торғай өзен алабын.

Қарауылшы көріпті:
Келе жатыр көп солдат
Қара жолдың үстінде
Қостанайдан шығатын.
Анық көзбен көрген соң,
Солдат екенін білген соң,
Қамшы басып шу деді,
Топтан озған жүйрік ед
Астындағы тұлпары,
Ұшқан құстан озатын.
Құтылады деп жіберген,
Жау болса егер қуатын.
Екі жүздей шақырым
Қарасай мен Татырдың,
Қара жолмен аңқытып,

Жетіп келді сарбазға
Ішінде екі сағаттың.

Жау келді жақын деген соң,
Ерлер мініп атына
Сарысудың өтті белінен.
Тозаң шықты аспанға,
Қаптай сарбаз шапқанда,
Алқаудың биік дөңінен.
Өшігіп жүрген батырлар
Қорқар емес өлімнен.
Амангелді алдында
Әсемқазы, Әбділда,
Үрімбаев Қияқбай,
Бұл сапардың ерлері,
Тынымұлы Омармен.

Қалың солдат оқ атты
Сарбаздарды қырмаққа.
Қарсы шауып сарбаздар,
Бәрі тегіс қойды атты.
Есік-есік дал-дал қып,
Найзаменен солдаттың
Жетеуін шаншып құлатты.
Қолға түскен қарулар
Жеті мылтық, төрт қылыш,
Тағы да алды төрт атты.
Қазақтан өлді он адам,
Қатын менен балаға,
Зеңбірек атып, доп тастап,
Солдаттар қойдай шулатты.
Жолды тастап солдаттар
Бұрыла қашып түнімен,
Қалаға келді таңертең,
Қалаға кіріп кеткен соң,
Сарбаздар қайтты қосына,
Мақсаты болмай іздеген.

Торғайға шабуыл

Саңлақтарын жинап ап,
Амангелді кеңесті,
Кеңескенде не десті:
«Өңкей ерлер, ей, ерлер,
Елім үшін бас беріп,
Қан төгемін дегендер,
Анадан туған алыптар,
Халықтан туған берендер,
Майдан деп белін буғандар!
Бақыт даңын қуғандар!
Еңірегенде егіліп,
Ел басына күн туды,
Ел сүйенген азамат,
Ер басына күн туды,
Е, е дескен ерегес,
Қан майданға айналды;
Еңіреген ел үшін
Бас майданға байланды.
Ұлы жорық басталды,
Арыс –майдан қан кешу,
Оқ боратып мылтықтан
Дұшпанменен белдесу...
Жанынан қорыққан жалтақтар.
Қаласың бізден бөлініп,
Екіталай кезеңде,
Кесір болар шегініп.
Таңсәріден дабылдап,
Торғайды қолмен шабамын,
Патша әскерін талқандап,
Қаланы қолға аламын! –
Деді де батыр қырандай,
Жан-жағына көз салды,
Өңкей ерлер талассыз
Батырдың сөзін құп алды.
Тағы да батыр толғады
Ақылменен кеңінен:

-бумалы көпір салынсын,
Торғайдың мынау дөңінен,
Бәріне жұрттың белгілі
Төкеннің ескі көңінен.
Патша әскерін басқандай
Ұйқылы-ояу жерінен,
Сәріден ат қоярмыз
Ойынан да өрінен!..

Бұл сөзін де қостады,
Мыңбасы мен жүзбасы;
Майданда күш көрсетер
Батырдың қымбат жолдасы –
Өкінбейтін елі үшін,
Кетсе дағы бір басы,
Батырдың көбі сырласы,
Қырда асық ойнаған
Кейбірі тағы құрдасы.
Ақыл қосып осылай,
Жөніне бәрі тарады,
Амангелді қосына
Бір түйіліп қарады,
Шабатынын ойлады
Әскер жатқан қаланы.
Жан-жағына ат қойып,
Шаң бастырып даланы,
Қанымен шаймақ жауыздың
Іште жатқан жараны.
Уатпақшы зарлаған
Қырдағы қатын, баланы,
Төкенің есік көңінен
Түнде шұбап қол өтті,
Беттерінен жел сүйіп,
Аттың жалын тербетті.
Шолғыншысы алдында
Жүрістерін сергітті.
Таң сарғайды, дұшпанмен
Айқасатын кез жетті.

Әбдіғапар тобынан,
Түнде кеткен жасырын
Қаладағы әскерге
Сарбаздың айтты бар сырын.
Амангелді жағынан
Хабар берді күн бұрын,
Болыстарға жақын боп,
Жүрген жандар бір қырын.
Амангелді бұл сырды
Сезбей қалды қапыда;
Шабуылға қамданды
Арыстандай ақыра.
Оқ жаудырды залым жау,
Хабарменен қамданып,
Жаңғырықты аспан-көк
Ұйқысынан жанданып,
Аттарынан түсе қап,
Сарбаздар да атысты,
Оққа байлап бір-бірін,
Сығаласып жатысты.
Амангелді алғалап,
Сарбазына бұйырды,
Жау әскері қалжалап,
Қаны селдей құйылды.
Санап атты жауларын,
Амангелді ұшырып,
Сақа тиген асықтай,
Шалқасынан түсіріп
Өкпесінен оқ өткен
Өгіздейін өкірді,
Маңдайынан оқ тиген
Жатты қабан секілді.
Бір мезгілдер болғанда
Амангелді «лап» деді,
«Ат қоя, кәне, қалың қол,
Жау әскерін шап!»-деді,
Майдан сол кез дүрілдеп,
Дала толған шаң болды,

Патша әскері қалтылдап,
Бұл қимылға таң болды,
Ақ алмасы жарқылдап,
Батыр алда заулады;
Үзеңгі бау сартылдап,
Артынан қол қаулады.
Кейбіреулер қылышпен
Олай-бұлай сермеді,
Кейбіреулер найзалы
Топтың алдын бермеді.

Қасқыр тиген қойдай-ақ
Патша әскері болды қан;
Амангелді жайпады
От жарқылдап қылыштан.
Қалың сарбаз тоқырап,
Бір қайтпады ұрыстан.
Аламыз деп ұмтылды,
Болса дағы зымыстан.
Мыстан кемпір сықылды
Екі беті құнысқан,
Қан майданнан қағыс боп,
Әбдіғапар жылысқан.
Бас қамы үшін жүргендер,
Өңкей доңыз есалаң,
Жасырынды бір жерге
Бөлінді де сарбаздан.
Патша әскері өрт салды,
Қаланың тұс-тұсынан,
Қорыққан соң батырдың
Найзасының ұшынан.
Қашты өздері шегініп,
Тепкіге ұлы шыдамай;
Қалаға кірді сарбаздар
Патша әскерін өрт салды,
Қаланың тұс-тұсынан,
Қорыққан соң батырдың
Найзасының ұшынан.

Қашты өздері шегініп,
Тепкіге ұлы шыдамай;
Қалаға кірді сарбаздар
Патша әскерін қуалай.
Әскер салған қалың өрт
Қала ішіне қаптады,
Бірақ қала сарбаздан
Ешбір зиян тартпады.
Қалаға кірген көп сарбаз
Патша әскерін жапырып,
Соғысты тек тоқтатты,
Шыққан күнді батырып.
Жауын қуып тастады,
Талай қырдан асырып,
Патша әскері торықты
Желіктері басылып.

Нурхан
Ахметбеков
(1903-1964)

Нұрхан Ахметбеков

Торғайдан сәлем

Алқалы топқа келгенде
Ақының әркез толғайды.
Топтан озған өрендер
Құттықтап сізді жырлайды.
Алдарыңа келгенде
Айтпасам бір сөз болмайды.
Махаббатты бір қиял
Көкірегімді қозғайды.
Бүрлеуі жоқ сары алтын
Сапырып судай шашсаң да,
Бағасы кетіп тозбайды.
Әділетті заманда
Ай төбеден орнайды.
Бақыт деген бір менмен
Еңбексізге еңкейіп
Сірә де мойын бұрмайды.
Құрметі үшін халқымның
Мадақтайын азырақ
Сонау бір жатқан Торғайды.
Торғайда жатқан туғандар,
Сіздерге сәлем жолдайды.

Торғайдың тұнық балынан
Талайлар сусын қандырған,
Алтынды сұлу беліне
Әркімдер атын шалдырған.
Бұл заманның шағында,
Сандуғаш сайрап бағында
Бақыттың шамын жандырған.
Көркін айтсам мадақтап,
Көргендей жұртты таң қылған.
Алпыс сала сағалап
Жағалай мекен салдырған.

Жарында жалбыз аңқыған,
Суында балдай балдырған.

Қошалақ пен Тосынның
Қоңыр бұйрат құмы бар,
Жапырағынан бал тамған
Мұнар тартқан нұры бар.
Көдесі мақпал түгіндей,
Көсіліп жатқан белі бар,
Бел астында кені бар.
Шортаны атан түйедей,
Ақ балығы биедей,
Айдын да шалқар көлі бар.
Еңсесін созған аспанға
Арқасын күнге төсеген
Ақиректің шыңы бар.
Теріс аққан Тегене
Құзды айналып бұрылар.
Қарақұмның бойында
Айрықша суы, желі бар.
Күздікүні болғанда,
Отарлап малым жайылар.
Қаңтарда көлге қаз қонып,
Отынсыз бетің жылынар.
Аққұм менен Жыланшық
Жер шұрайы соны бар,
Күнде көшіп күздікке
Қонған сайын тынығар.
Таңы қулап тайлақтың
Мойны түлеп бойдақтың,
Арқандаулы арданың
Құндыздай түгі құбылар.
Албарбөгет бөгеті
Асқар таудың беліндей,
Қазыбай мен Шәкіртам
Арыстанбайдың жеріндей.
Адам айтса нанғысыз,
Табиғаттың тегіндей,

Ат шаптырым бөгетті,
Азамат соққан ерінбей.

Көк долы жойқын асау су
Қайтсін мұнан шегінбей?
Айналып келіп бас иді,
Ұялшақ бір жас келіндей.

Тегін суды жетектеп,
Суарды сансыз егісті.
Қыс қыстаулық, жаз жайлау
Кеңейтіп кетті өрісті.
Бестамақтың бойында,
Белден бал төгіп шықтаған,
Ондағы біткен өрім тал
Оралға да шықпаған.
Майғарау мен Шұбалаң
Нуында малым ықтаған,
Сужарғанның қамысын
Сүйкеніп сиыр жықпаған.

Қоңыраулы менен Сарықопа
Сарқырай өзен аққан жер.
Қызбелдің сұлу белінен
Дәннен моншақ таққан жер.
Текенің бойын бөгдерлеп,
Үйірлі құлан жортқан жер.
Адамға жаннат, малға жай
Іздегенін тапқан жер.

Өлкейек пенен Қабырға –
Өндірістің анасы.
Малға толды ыңырсып,
Бестаудың мамық даласы.
Сарқырап аққан салаға,
Төсінде бұлақ мамасы.
Мекендеген колхоздың
Қырықтан артық шамасы.

Мал суарды колхозым
Қоянды менен Милыдан.
Облыста колхоз озбайды
Аманкелді, Шиліден.
Шұбалаң менен Тамқамыс
Өткізді бастан сан жарыс.
Түйемойнақ, Тосыннан
Шығарды жұртқа зор дабыс.
Атағы шыққан «Шөмішкөл»,
Айналы суы жеміс көл,
Кешегі соғыс кезінде
Атанып еді жеңіс көл.

Біраз ғана, әлеумет,
Мадақтадым жерлерді.
Жер иесі – елдерді,
Ел басқарған ерлерді.
Көк алалы көп жылқы
Күмпілдетіп көлдерді,
Ақтылы қой алқапта
Қайырусыз желге өрді.
Ен даласы егістің
Кемімейтін кен болды,
Москваға жазған хат
Жанға медеу дем берді.
Бір топ қолдың жұмысын
Бір-бір кісі меңгерді.
Сәлем айтып сіздерге
Уағдасына қол берді.
Социалды жарыста
Жетуге үлкен табысқа,
Сәлем айтып жалынды
Шақырады сендерді.

Нұрхан Ахметбеков

Қостанай

Төсегі жай, төрі кең анам – Арқа,
Ақ уызға семірген мамыр марка,
Айлы түнде жамылып жасыл гүлді,
Таң күзетіп, сыр шешкен талай қалқа.

Торғын түсті құлпырған қызыл күрең,
Секілді тақталы үйге жайған кілем.
Кең жайлау, жазық дала – жан саясы,
Табиғат тәтті балын төккен білем.

Орнаған отбасында жер ұйықтан,
Тірескен талай жаудың туын жыққан.
Жарқырап Сарыарқаның төскейінен
Қостанай көз тартады Көк иықтан.

Гүл бойлап көшесіне, жұлдыз тізген,
Қаланың түні жарық күндізгіден.
Бағында құстар сайрап, жастар жайнап
Сауық та, саяхат та жүр бізбенен,

Бой алып еркін өскен, терек,
Толқиды күннің көзін көлеңкелеп.
Сайраңдап сағынғанда келіп кетем,
Анамдай аясында мен еркелеп.

Қырында қызғылықты қызып еңбек,
Ойында оюланып салған өрнек.
Зәулім үй, әсем қақпа, мінсіз көше,
Барады өрши өсіп Тобылды өрлеп.

Ортадан үлгі шашты қала ауылға,
Сан қилы сарқылмас күш бар ауылда.
Даланың мол қазынасын ақтаруға
Трактор салды тісін қара нұрға.

Астасып аттанғанда далаға ауыл,
Көтерген көктемінде дала дабыл.
Жиырылып жер қыртысы төңкерілген,
Секілді майға малған қара бауыр.

Асыл дән жер астына жатты жылжып,
Тың жердің тың қорегін жұтты қылғып.
Шайқалып шалқар теңіз толқынындай,
Ақ бидай алқаланып шықты мүлгіп.

Бақшаны өсті баулар баурына ала,
Тың қоныс көрік берді ауылыма да.
Байлыққа байлық қосып тым тамаша,
Қара орман, мекен болды барлық дала.

ДАСТАНДАР

Сәт Есенбайұлы

Июнь жарлығы

Құлағың сал, әлеумет,
Айтайын енді зарымды,
Еңбекші қазақ баласы,
Заманымыз тарылды.

Патшадан нөқта салынды.
Жерде тұрмыз аяқтай,
Айналамыз алынды.
Күн көрерміз қалайша?

Мүшкіл қылды халынды.
Құтқарар күн болар ма,
Қастық еткен залымды.
Сұрағанын бермесең.

Қылышпен бөлер тәніңді,
Жас бала мен кәріңді,
Қалдырмастан бәріңді,
Көңілде қайғы-қасірет.

Ішің толған жалын-ды.
Құтырған патша құлазып,
Көрінгенмен ұрысты,
Құйрығын басып жыланның.

Салды найза, қылышты.
Басыңа қайғы болды әзір.
Қысылып жаны бүрісті,
Үркіп қашып жерінен.

Алдырды алтын, күмісті.
Қырғызып, қан қып қол астын.
Бізге бұрды жүрісті,
-Алам деп солдат қазақтан.

Алып та тұр тынышты,
Торғай уезд адамы.
Бермеске адам тырысты,
Қолда жоқ құрал жауға ұстар.

Жиналып қазақ сыңсыды,
Басқа келді бұл қайғы.
Бермен қарай ағұстан,
Қорқады жүрек сондай-ақ.

Патшалық жауыз дабыстан,
Сейіл мен Смағұл.
Кетті іздеп алыстан,
Қайғырып халық күңіренді.

Қасіретпен қабақ жабысқан,
Басқа облыс қабылдап.
Жастарын беріп табысқан,
Жастар үшін жан қиып.

Біздің Торғай қарысқан,
Қан ішер жауыз көп солдат.
Жарқылдатып қылышын,
Қорқытып тұр жау дұшпан.

Аламыз деп солдатқа,
Бұйрық берді әкімдер.
Қарсылық қылып көнбей тұр,
Бұнысына Торғай-ел.

Қолдан ұстап бермеске,
Бекім боп тұр үлкендер.
Жәйіміз қандай болар деп,
Толқып та тұр көңіл сәл.

Күн-күн сайын тығыздап,
Әкімдер айтад: «адам бер!».
Басшы боп тұр жастарға,
Аманкелді деген ер.

Шабамын деп қаланы,
Аралап елді үгіттер.
Қалаға қарай бет қойдық,
Ердің еріп соңынан.

Бостандық үшін ақпақ тер,
Шығып қондық ауылдан.
Кешке жақын Ақанға
Іштен киіз киістік.

Оқ өтпес деп шапанға,
Есмағамбет, Қожахмет.
Олар түсті Мақанға,
Келеміз жүріп заулатып.

Қолда темір-найза деп,
Шаншып алған бақанға.
Шар болаттан соқтырып,
Орнатып күмбез қақтырып.

Сабы берік бір қару,
Әліппей ұлы Жақанға.
Батыр Қайқы баласы,
Баймағамбет келеді.
Қайраты сыймай жаһанға,
Шабамын деді қаланы.

Шықты батыр сапарға,
Жаудың жасын көл қылмақ.

Шыққан соң сапарда,
Қаланың байын шаппақпыз.
Матасын елге тартарға,
Осы болып ниеті.

Бәкен шауып келеді,
Торғай деген шаһарға.
Құмкешуде қосылдық,
Ілгері кеткен қосынға.

Алды-артымыз жиналып,
Жүрдік зулап ілгері.
Бір күн қонып осында,
Түннен көше жөнелді.

Жер қайысқан ауыр қол,
Ұйыстырған бұл топты.
Аманкелді батыр ол,
Тоқтадық келіп бір жерге.

Тоғайы қалың, оты мол,
Жан-жағы терең шыңырау.
Суаты бар жалғыз жол,
Сол арада жатқанда.

Бір оқиға болды зор,
Жүз солдатты қамауға.
Жөнелді Аққұм, Шұбалаң,
Екі болыс бұл елден.

Кем емес мыңнан барған жан,
Мақсаты алмақ айырып.
Тұтқын болған қырық адам,
Татыр көлдің басында.

Суға келіп қамаған,
Бір жағы мұз көк айна.
Тым-ақ қиын шамадан,
Жаяу түсіп солдаттар.

Сол арада соғысқан,
Іздеген жау кездесіп.
Жапан түзде тоғысқан,
Жауған қардай отряд.

Оқ жіберді алыстан,
Зулап келген сүйір оқ.
Талайға ажал жабысқан,
Оқтан майдан түтін боп.

Он шақырым жер кетті,
Күңіренген мылтық дыбыстан.
Түтінменен аралас,
Шыға шапты солдатқа.

Аманкелді сардарым,
Жарқылдап алтын құйысқан.
Он тоғыз кісі ілесе,
Соңынан ере жөнелді.

Мұхтасиф
Әлмұхаммед
Оспанұлы
(1886-1966)

Әлмағамбет Оспанұлы Ішкіліктің "олжасы"

Жастарға, жаңа талап екінші ермек,
Талабым болды менің тағы бермек.
Беретін бұл ермегім менің мынау,
Борышы, білімпаздық – сынап көрмек.

Бұл күнде жолдастықтың жолы арзан,
Бар шарты – шақырасып арақ бермек.
Бермесең, мас болғанша өкпелейді,
Қонаққа көңілі жоқ деп тамақ бермек.

Мас қылсаң тура өзіңді тепкілейді,
Алғыс айту орнына азап бермек.
Қонағың құрметтеген қас болады,
Шақырып нендей мақсат шарап бермек.

Бір бастап ішкеннен соң қоюға жоқ,
Кәдесі ішкіліктің құя бермек.
Бірінің аузынан бірі сүйіп,
Қосылып екеу-екеу жырлап бермек.

Арт жағы айқай-ұйқай, ал төбелес,
Алған соң, ақылын ішіп, әбден жерлеп.
Қайталап, қайдағы мен жайдағыны,
Шығарар іштегісін жүрген шерлеп.

Қиратып шәй әбзелі, кесе-аяғын,
Шығады терезеге одан да өрлеп.
Шулатып қатын-бала, кемпір-шалын,
Кетеді көрместей боп досын жерлеп.

Белгілі азғындықтың бұл белгісі,
Шын білім емес бұған еш жол бермек.
Біреулер күліп тыңдар, біреу жылап,
Ұялып өз-өзінен, маңдай терлеп.

Кеудесін кей мырзаның кім біледі,
Отыра ма осы кезде ашу кернеп?
Аз емес осы арақтың олжасы да,
Жамандап жіберілмек онша жерлеп.

Олжасын ортаңызға мен салайын,
Азамат, араққұмар ал бір-бірлеп.

Бірінші – ішкен соң бір пайдасы бай қылады,
Көңілді хошландырып жай қылады.
Және де сөйлер сөзге сүрінбейтін,
Ерлікке, билікке де сай қылады.

Екінші – ерегіске екіленіп,
Бетіне жан қарамастай қылады.
Үшінші – өзін асқар тауға теңеп,
Өзгені жырақана сай қылады.

Төртінші – төбелеске төсін ашып,
Таяқ жеп, басы-көзін қан қылады.
Бесінші – бересіге белшесінен,
Батырып, өмірде оңбастай қылады.

Алтыншы – әлін алып әлсіретіп,
Үйіңе әрең барғандай қылады.
Жетінші – жетелсең жөнге жүрмей,
Орынна құсып-тышып, лай қылады.

Сегізінші – сексендегі шал болса да,
Ішкен соң жас бозбаладай қылады.
Тоғызыншы – тоқсан келіп тұрса-дағы,
Терлетіп, тіпті, тоңбастай қылады.

Оныншы – олжасының өнімі көп,
Сан жетіп, санап болмастай қылады.

Дос бола жүріп, алдап, арақ беріп,
Орнынан досын тұрмастай қылады.
Орындап ойына алған жамандығын,
Артына бір қарамастай қылады.

Сондықтан ақылыңды ішпе десең,
Азамат, араққұмар шам қылады.
Отырып от басында өлмелі шал,
Осының бәрін көріп, қайғырады.

Дегенмен ол дауасыз дерт болған соң,
Қайғырып, шал бишара не қылады?

Жайылды арақ ауыл арасында,
Қазақтың ішпейтін аз баласында.
Маскүнем, бірлі-жарым пьяншікті,
Көруші-ек бұрын орыс қаласында.

Бұл күнде ішіп-құсып есіргенді,
Көресің әр ауылың қорасында.
Жатқаны от басына ойран салып,
Шулатып, қатыны мен баласын да.

Бара алмай маскүнемнің маңайына,
Көз көріп, қайран қалып тұрасың да.
Алған соң ақылын ішіп, ақымақ болып,
Сыйламас атасы мен анасын да.

Қалаға қай жердегі қазақ барса,
Сылдырап шыны жүред шанасында.
Жатқаны жанжалдасып, жағаласып,
Көшеде, пивнойдың даласында.

Жанына жаның ашып, жақын барсаң,
Бәлеге құтылмастай қаласың да.
Кетуге және тастап, жаның қимай,
Шанаңа салып басып, аласың да.

Алысып, арпалысып, түсе қашып,
Жол үсті, кең сахара даласында.
У жеген, қара басып, қасқырдай ғып,
Сұлатып, үйіңе әкеп саласың да.

Азамат ұйықтап тұрып, есін жиып,
Базардан алып келген базарлық деп.
Сыйлайды үйдегі ата-анасына,
Ұнатпай кемпір мен шал отырса да,
Айта алмас, «әрі әкет» - деп баласына,
«Қоймаған ескі салтын, діншіл» деген,
Қорқады қалам ба деп жаласына.

Кейбір шал ар-ұяттан әбден безген,
Жастардың кіріп кеткен арасына.
«Алалық, ал ақсақал, көтер!» десе,
Демейді: «Обалыма қаласың ба?».

Балаларға өзі бастап бергеннен соң,
Сілтейді сиғанынша қанасына.
Алған соң ақылын ішіп ақсақалың,
Не қылсын ар-ұятын, санасын да.

«Кел, қатын, төсек салшы», - деген бір шал,
Бойжеткен, өзінің қыз баласына.
Соны айтқан келініне және бір шал,
Сірәдә, көз көрмесе, нанасың ба?

Аз емес әзіл айтқан азамат та,
Өзімің «әйелім» деп анасына.
Осының бәрі арақтың әрекеті,
Кел, қарттар, құмарлықты қоясың ба?
Әлеумет, менің ат-тон айбым бар,
Осының болса өтірік арасында.

Әбдіғапар хан (поэма)

Файзолла ишан

Бұл заман – байқасаңыз жұмбақ сапар,
Айламен жақсыларды болды матар.
Ел ұстап, тұлпар мініп, ту көтерген,
Есімнен шықпай қойды Әбдіғапар.

Патшаға екі ғасыр болдық отар,
Дәміміз осы болар әлі татар.
Хан болған он үш болыс, үш Торғайға,
Жігіттің сұлтаны еді-ау Әбдіғапар.
Еске алсам елжірейді жүрек-бауыр,
Дүниеге сирек келер ондай тәуір.
Сабырлы, ақыл иесі білімге бай,
Ерекше бір белгісі мінезі ауыр.

Кісі еді тұратұғын ішін бермей,
Жұпыны жүретұғын кеуде кермей.
Жан еді хан болса да қарапайым,
Күй кешкен ұсақ-түйек, жел сөзге ермей.

Кетсе де абыройы биікке өрлей,
Саспайтын көнтерлі еді қара жердей.
Өлген соң кей есуас кінәлайды,
Қапардың кім екенін көзі көрмей.

Жазамын көзімменен көргенімді,
Тексеріп анық сөзін, білгенімді.
Ғазал ғып қалдырайын ақ қағазға,
Біреулер қарар бір күн еңбегімді.

Қоспаймын өтірік сөз арасына,
Әр сөздің көшкен дұрыс расына.
Тарихтың тегеріші айналмалы,
Қарасан кім де болса шамасына.

Ағайын, ешкімді де қаралама,
Өзіңді көп ішінен даралама.
Өмірден өтіп кеткен ерлер үшін,
Жаныңды бір-біріңнің жаралама.

Тексермей бұрынғыны кінәлама,
Жалған сөз, ойдан пішіп, сыналама.
Бәріміз бір қазақтың баласымыз,
Руға, жүзге бөліп алалама.

Атаның бұрынғы өткен сөзін ұқсақ,
Әр істің қайыры бар артын бақсақ.
Мен үшін Хан мен Сардар бірдей еді,
Туыспыз атамыз бір – Ұлы Қыпшақ...

...Туыс деп мен бұларға бұра алмаймын,
Ақиқатты және айтпай тұра алмаймын.
Өтіріктің құйырығы бір-ақ тұтам,
Дәлелсіз жалған сөзге сене алмаймын.

Құлықпен келген байлық білсең арзан,
Ал шындық су түбінде жатқан маржан.
Көрсетті көп тарихты боямалап,
Қарамай обалына Ыбырай, Әлжан.

Кешер ме арыстың аруағы,
Білінер о дүниеде кімнің ағы.
Үндемей өтірік сөзді қостап кетті,
Жанкүйер туысыңыз Әли-дағы.

Мың шүкір жаратқан хақ бергеніңе,
Дүниені жақсы-жаман көргеніме.
Тұрлаусыз тайғақ кешу, тар жолдардан,
Аман-сау тірі қалып жүргеніме.

Демендер өтірік айтсам кім көреді,
Бір Алла бәрін көріп үлгереді.
Хаққа аян құмырсқаның тастағы ізі,
О дүниеде әр ісің тергеледі.

Айтылмас сөз болмайды адамзатта,
Біледі мұны түгел жамиғат та.
«Жалған сөзге кепілдік берме» деген,
Ғибратты нұсқа бар шарифатта.

Жігіттер бұл сөзімді деме бекер,
Бақ пен тақта баян жоқ тастап кетер.
Алып жесең харамнан елді сорып,
Сол қиянат түбіңе бір күн жетер.

Ұрпағың сонда елге қарай алмас,
Жұрт бетіне шіркеу ғып, жолы болмас.
Қара күйе секілді кетпейтұғын,
Соңынан өле-өлгенше оның қалмас.

Артқы жас кетпес үшін тегінде азып,
Бірліксіз, берекесіз шілдей тозып.
Көзбен көрген жайларды білгенімше,
Ақ қағазға белгі ғып кеттім жазып.

Күдері Жолдыбайұлы (1861-1931) Аманкелдінің Торғайды алғаны

Бұл не заман уланған,
Питнә қаулап дулаған?
Қазаққа қысым күн туып,
Қатын мен бала шулаған.
Старшын, болыс жағынып,
Мойнына знак тағынып.
Ар, иманын ұрлаған.
Еріксіз басқа қол салып,
Мұншама жұртты қорлаған.
Халқың көзі қарайып,
Аспанды бұлт торлаған.
Жасөспірім жастарды,
Аламын деп солдатқа,
Еріксіз айдап зорлаған.
Ұлықтың сөзін мақұлдап,
Жарамсақтан жақындап,
Бұзылып болды оңды адам.
Жау жағадан алғанда,
Ит етектен шырмаған.
Мылтық ата білмейтін,
Тіл білмейтін бұл қазақ.
Не бітірмек кіл надан?
Жер қаздырып шеп қылса,
Қара сухар жеп тұрса,
Қайтып келмес бір де адам.
Айдарлымды айдады,
Тұлымдымды байлады.
Епті пысық күн көрді,
Момындарын қоймады.
Надандықтан жаман жоқ,
Өлейік деп ойлады.
Қарағай сапты найза алып,
Ат айғырын жаратып,
Айбалтасын қолға алды.
Әрлі-берлі толғанды,

Ел қоныстан қозғалды.
Құла жоннан жол салды,
Басқа қара күн туып,
Қара бұлт құрсанды.
Кереге жалды кер бесті,
Кезінен бұрын бусанды.
Шошынып қазақ қорықты,
Асаудай тулап зорықты.
Ақсуатқа үй тігіп,
Көк қасқаны шалыпты.
Басшы болып еліне,
Ниеті қара жүріпті.
Үріккен елден шашылған,
Дүниеге қулар молықты.
Айдау көріп мал азды,
Ұйқысы кетіп жан азды.
Қатын мен бала домықты,
Отбасында отырған,
Алжыған кемпір, кәрі шал,
Жылай-жылай торықты.
Түйеден қом, аттан жал,
Бәрі үзіліп болыпты.
Күнде сүргін айдалды,
Ақсақал, Теңіз, Тәуіпке,
Көшкен сайын жақындай,
Кәрі құтаң қой қалды,
Шулаған нар ол қалды.
Көшке ере алмай шойнаңдап,
Қоралаған тай қалды.
Ақылынан адасқан,
Айдасын қазақ май малды.
Күнде сойыс көбейіп,
Сылтау етіп көр-жерді,
Қырып жүрміз хайуанды.
Ат жалын тартып мінгендей,
Қосында жігіт сайланды.
Еңбектеген бала мен
Еңкейген кәрі шал қалды.

II

Қалаға жүрді көне алмай,
Жұмыстың артын көре алмай.
Ала таңнан аллалап,
Тәуекел деп ат қойдық,
Тосыннан оған көне алмай.
Жасанған жауға кездесіп,
Аспаннан қардай оқ жауды.
Түтін мен шаңы аралас,
Бірін-бірі көре алмай.
Ойынға атын үйретіп,
Найза алып, сойыл сүйретіп,
Телеграм сымы қиылды,
Бағанасы жағылды,
Балтамен шауып күйретіп.
Елуден адам бөлінген,
Қызыл үйін поштаның,
Шауып алдық қиратып.
Қатын-бала, үлкенін,
Үріккен қойдай шулатып.
Пошта жолдың үстінде,
Почтальон, начальник,
Жол болмады қашарлық.
Қарулы дұшпан болған соң,
Бұған да қарсы жасандық.
Начальник қашты қысылып,
Айдады атын тықсырып.
Үш қара атты қуалап,
Арбасын қатты ұшырып,
«Келгеніңді атам» - деп,
Алты атарын ұсынып.
Тұрғандарға жұрт шапты,
Қорқар ма жаудан шошынып?
Пәуескесін қиратып,
Сойылмен ұрып түсіріп.
Дұзақ салып мойнына,
Сүйретіп жүріп өлтірдің,

Тұлыптай қылып ісіріп.
Атын алып жетелеп,
Қалаға кеткен қосынға,
Қосылды келіп төтелеп.
Аманкелді батырдың,
Қолы шапты батыстан.
Абатыны балталап,
Батыр-бұтыр атысқан.
Тұтқында жатқан жандарды,
«Шығарып өзім алам» - деп,
Аманкелді қамданды.
Үш түйіліп, үш барып,
Сегіз кісі шығарып,
Ала алмады қалғанды.
Көтеріліс даңқымен,
Түйіліп қала қалғанда,
Казармамен казначей,
Сонда жиған бар жанды.
Басқа үйлер қалған иесіз,
Төрт жерге солдат түйініп,
Бекініп әбден алғаны.
Бұзуға сол қорғанды,
Атқан таңмен айғайлап,
Қалаға қосын лап берді.
Айнала қоршап дуанды,
Тұс-тұсынан ат қойды.
Қарсы шыққан адамды,
Көк найзамен сүзгілеп,
Тақымға салып езгілеп,
Лаулаған қала өртінде
Көкпардай тартып желпіне,
Сары ала туды көтеріп,
Қозғалды топ еркіне.
Оқ жыландай ысқырған,
Жалын шашқан, ышқынған.
Үңірейген мылтық аузына,
Ат қойды көп іркілмей,
Шашақты найза желкілдей.

Ақ сойылдар сартылдап,
Аманкелді алдында,
Атылған оққа жарқылдап.
Қарамастан айғайлай,
Ермеген оған жан болмай,
Көп көшені шандатып,
Қалаға кірді аңыратып.
Күрсілдеген зеңбірек,
Сыртылдаған пулемет,
Өлтірді нелер боздақты.
Домалап талай ат жатты,
«Ой, бауырым!» - деген ащы үндер,
Жүректе кекті оятты.
Долданған көп тайынбай,
Жауға қарсы жұрт шапты.
Серпілген сойыл оң-солға,
Офицерді құлатты.
Алқымға алдық қалғанын,
Погондорын алғанда,
Көк найзамен салғанда,
Борсаңдап қашты жандарм.
Қандаладай езгілеп,
Шаштық жауыз қандарын.
Аманкелді осылай,
Жыр қылдым Торғайды алғанын.

Мазмұны

Алғы сөз	1
Уақ Жұмабайдың Нұрғалимен айтысы	5
Уақ Жұмабайдың Нұржан Наушабаевпен айтысы	8
Татыр соғысы (Омар Шипин)	15
Торғайға шабуыл (Омар Шипин)	17
Торғайдан сәлем (Нұрхан Ахметбеков)	23
Қостанай (Нұрхан Ахметбеков)	27
Июнь жарлығы (Сәт Есенбайұлы)	29
Ішкіліктің "олжасы" (Әлмағамбет Оспанұлы)	35
Әбдіғапар хан (Файзолла Сатыпалдыұлы)	39
Амангелдінің Торғайды алғаны (Күдері Жолдыбайұлы)	42

